

Evaluation of the Effects of Religious Spaces on Citizen's Behaviors with Particular Reference to the Selected Tehran Mosques

ARTICLE INFO

Article Type

Descriptive Study

Authors

Maroofi S.^{*1} PhD,
Taghvaie A.A.² PhD,
Pourjafar M.R.² PhD

How to cite this article

Maroofi S, Taghvaie A.A, Pourjafar M.R. Evaluation of the Effects of Religious Spaces on Citizen's Behaviors with Particular Reference to the Selected Tehran Mosques. Naqshejahan- Basic studies and New Technologies of Architecture and Planning. 2019;8(4):205-211.

ABSTRACT

The nature of people-environment relationships is reflected in multiple research paradigms of the field, including studies of environmental stress, cognitive mapping, environmental assessment, human spatial behavior, resource conservation behaviors, and ecological psychology. The environment in which man and human life are surrounded affects human behaviors, senses, and perceptions. In this case, the built physical environment, particularly in cities is the most important part of human living spaces. These spaces can affect citizen's life in various ways. Some of them grow out of the meaning of places, some of them are dealt with their physical features and some are concerned with the functions of the environment. Almost everywhere, urban religious spaces such as play a crucial role in human life. Need to pray and need to have an enthusiasm social life are of almost everybody's spiritual needs. So due to meet, these essential needs, religious places have been established. In Islamic countries, mosques are of the main urban religious places, they serve as places where Muslims can get together for salat (Prayer) as well as for getting information, education, and dispute settlement. The main question of the present research is, whether attending in religious places can affect the citizens' behavior or not? It seems that there are meaningful relations between attending in religious places and citizens' behaviors. In order to examine the above hypothesis, two mosques (Hazrat-e Amir al-momenin Mosque and Hazrat-e Abolfazl Mosque) were selected as the case study. These mosques are located respectively in the regions 18 and 2 in the city of Tehran. Then the variables were determined and defined. There were two main variables in this paper. To evaluate the first variable (Attending in a religious place) some indexes were determined. Also, evaluate the second variable (Citizens' behaviors) several indexes were chosen. Due to describe the variable of human behavior, the characteristics of human behavior have been divided into 2 parts, Social and individual, then to assess these features some indexes such as participation, philanthropy, self-confidence, social trust and etc, have been chosen. Then a questionnaire was prepared and data were collected. Finally, the responses were analyzed by SPSS 17. Based on the results, the hypothec of the investigation was accepted. It means that in the area under study there is a meaningful relation between attending in religious places and citizen's behaviors.

Keywords Mosque; Citizens' Behaviors; Religious Places; Environmental Effects

¹Urban Planning Department, Buein Zahra Technical University, Qazvin, Iran

²Urban Planning Department, Art & Architecture Faculty, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

*Correspondence

Address: Urban Planning Department, Buein Zahra Technical University, Qazvin, Iran
Phone: +98 (23) 32300258
Fax: +98 (28) 33894121
s_maroofi@modares.ac.ir

Article History

Received: October 02, 2018

Accepted: January 03, 2019

ePublished: March 11, 2019

CITATION LINKS

[1] Life and thought of masters of sociological [2] Mosque courtyard, historical study and its evolution [3] Mosque, schools [4] Environmental psychology and sustainable development: Expansion, maturation, and challenges [5] Environmental psychology and its applications [6] Environmental psychology: From spatial - physical environment to sustainable development [7] Environmental psychology [8] Ecological psychology: Historical contexts, current conception, prospective directions [9] The meaning of the built environment: A nonverbal communication approach [10] The Environment and Social behavior: Privacy. Personalspace [11] Public places, urban spaces: The dimensions of urban design [12] Psychology of place [13] Evaluation of mosques roles in environmental quality (Case study Amir Mosque) [14] Traditional Islamic principles of built environment [15] Study of effect of physical properties of habitation (apartment) on mental health and marital satisfaction of couples [16] The pattern of life [17] The Phenomenon of place

ارزیابی تاثیر فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری شهروندان با تاکید بر مساجد منتخب تهران

سکینه معروفی * PhD

گروه شهرسازی، مرکز آموزش عالی فنی و مهندسی بوئین زهرا، قزوین، ایران

علی‌اکبر تقوایی PhD

گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

محمدرضا پورجعفر PhD

گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین چارچوب نظری در زمینه ارتباط میان فضاهای مذهبی و تاثیر آن بر ویژگی‌های رفتاری (فردی و اجتماعی) تهیه شده است. سؤال اصلی این پژوهش این است که مراجعه و استفاده از فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری افراد جامعه شهری چه تاثیری دارد؟ فرضیه تحقیق نیز این بود که به نظر می‌رسد میان میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری (اجتماعی- فردی) رابطه معنی‌داری وجود دارد. برای آزمون فرضیه فوق پس از انجام مطالعات نظری و پایه در خصوص ارایه تعاریف نظری و عملیاتی از متغیرهای تحقیق، به بررسی نمونه‌های موردی (نمازگزاران دو مسجد از مناطق ۲ و ۱۸ تهران) پرداخته شد. در این پژوهش دو متغیر میزان استفاده از مسجد، ویژگی‌های رفتاری وجود داشت. به منظور جمع‌آوری داده در زمینه متغیرهای تحقیق و آزمون فرضیه مورد نظر پرسش‌نامه‌ای با ۳۶ گویه تهیه و با روش نمونه‌گیری تصادفی توسط ۹۰ نفر از نمازگزاران این دو مسجد در تهران تکمیل شد. با استفاده از نرم‌افزار SPSS 17 و رگرسیون خطی به بررسی رابطه میان دو متغیر پرداخته شد. براساس نتایج به‌دست‌آمده در جامعه آماری تحت مطالعه، میان میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری افراد رابطه معنی‌داری وجود داشت.

کلیدواژه‌ها: فضاهای مذهبی، مسجد، تاثیرات محیطی، ویژگی‌های رفتاری، انسان کامل

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۱۳

* نویسنده مسئول: s_marooofi@modares.ac.ir

مقدمه

انسان‌ها بنا بر نیاز فطری خود مجبور به زندگی جمعی هستند، ضرورت برطرف کردن این نیاز به گونه‌ای است که برخی معتقدند انسان بدون زندگی جمعی قادر به ادامه حیات نیست و بقای انسانی با زندگی جمعی او درآمیخته است^[۱] و فضاهای مذهبی جمعی و انجام اعمال مذهبی مشترک همواره تقویت‌کننده حس زندگی جمعی بوده‌اند. این امر در آیین‌های مذهبی در مذاهب و ادیان گوناگون مشهود است. برای مثال در دین اسلام تاکید بر برگزاری نمازهای جماعت یا برپایی اعمال حج به شکل دسته‌جمعی بر زندگی اجتماعی در محیط تاکید شده است.

در دین اسلام مساجد به‌عنوان فضاهای مذهبی از دیرباز نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. آنها از یک‌سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی کرده و به رتق و فتق امور مردم می‌پرداختند. مساجد همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها به شمار می‌رفتند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم مانند آموزش (مسجد- مدرسه)^[۲]، حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی، حل مسایل اقتصادی درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به‌عنوان اهرم‌های کنترل و نظارت بر حاکمین سیاسی جامعه عمل می‌کردند^[۳]. بر

این اساس می‌توان گفت مسجد در جامعه اسلامی از ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، سیاسی و کالبدی تاثیرگذار بوده است.

تاثیر فضای مذهبی (مساجد) بر الگوها و ویژگی‌های رفتاری شهروندان

همواره ارتباط متقابل محیط و انسان مورد توجه دانشمندان و نظریه‌پردازان در شاخه‌های مختلف علوم بوده است. این توجه و تدقیق به‌گونه‌ای در دهه‌های اخیر منجر به ایجاد شاخه جدیدی از علوم به نام روان‌شناسی محیط شده است. بررسی ارتباط میان محیط و انسان و بیان تاثیر فضاهای گوناگون نظیر فضاهای سکونت، آموزش و تفریح روی ادراکات، شخصیت، رفتار و فعالیت‌های انسان از موضوعات مورد علاقه علم روان‌شناسی محیط، شهرسازی و روان‌شناسی اجتماعی هستند. انسان با توجه به نیازها و هدف‌های خود، محیط پیرامونش را دگرگون می‌سازد و به‌طور متقابل، تحت تاثیر محیط دگرگون شده، رفتار و تجاربش تغییر می‌یابد^[۴]. محیط مفهومی پیچیده و مرکب است که ابعاد گوناگونی دارد. داده‌های فضایی، جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی، فیزیکی، معماری، نمادین، جغرافیایی، تاریخی و زیستی از ابعاد مهم محیط محسوب می‌شوند. عوامل مختلف طبیعی یا مصنوعی، شکل، ساختار و عناصر موجود در آن را به‌تدریج دگرگون می‌سازند تا در نهایت، سیمای آن را شکل دهند^[۵]. در زمینه ارتباط انسان و محیط رویکردهای مختلفی وجود دارد رویکردی که انسان را مقهور محیط می‌داند و به دنبال ارایه راهکارهایی برای سازگاری انسان با محیط است. بقای انسان در این است که از نظر روانی و فیزیولوژیک با محیط سازگاری شود، این موضوع هسته اصلی این دیدگاه است. دومین رویکرد دیدگاهی است که به دنبال تامین فرصت‌هایی برای نیل به اهداف دیگر در زندگی است و محیط را وسیله و ابزاری برای رسیدن به آن قلمداد می‌کند، محیط را مقهور انسان دانسته و وظیفه انسان را مهار و رام‌نمودن محیط برای دستیابی به اهداف خود می‌داند. رویکرد سوم رویکرد اجتماعی و فرهنگی است که به بررسی رابطه فرد با محیط در چارچوب نظام‌های فراگیر تاریخی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی می‌پردازد. از این دیدگاه انسان و محیط دارای ارتباط دوسویه و متقابل هستند^[۶]. به کتاب معنی محیط ساخته‌شده فصول ۴ تا ۷ مراجعه کنید، در این فصول نویسنده به تفصیل در خصوص محیط و نقش‌های آن بحث کرده است. راپاپورت از نظریه‌پردازان معروف در زمینه ارتباط محیط و انسان (به‌ویژه ارتباط محیط و فرهنگ انسانی) است او در آثاری همچون شکل خانه و فرهنگ در سال ۱۹۶۹، جنبه‌های انسانی شکل شهری در سال ۱۹۷۷ و تاریخ و سابقه طراحی محیط در سال ۱۹۹۰ سعی در تبیین نظرات خود کرده است. روان‌شناسی محیطی، حوزه مطالعاتی میان‌رشته‌ای است که رابطه میان محیط و رفتار انسان را بررسی می‌کند. این علم چارچوبی از دیدگاه‌ها، تحقیقات و فرضیه‌ها را فراهم می‌آورد که در درک بهتر روابط متقابل افراد و محیط پیرامونشان، می‌تواند راهگشا باشد. روان‌شناسی محیط که در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ پایه‌گذاری شد توجه عمده خود را به ویژگی‌های محیط (جایی که رفتار انسان در آن اتفاق می‌افتد) معطوف کرده است. در واقع هدف از این علم دستیابی به درک بهتری از ارتباط انسان (به لحاظ رفتاری، شخصیتی و فعالیت‌های اجتماعی) و محیط فیزیکی است. به نظر می‌رسد از میان اندیشمندان مکاتب روان‌شناسی، افرادی که در قالب روان‌شناسی مکتب گشتالت (زمینه‌گرایی) به ارایه نظر پرداخته‌اند بیش از افراد دیگر به تاثیر محیط بر رفتار و ویژگی‌های شخصیتی انسان توجه نموده‌اند. در این میان افرادی چون کورت

روان‌شناسی محیطی مطرح است و ویژگی‌های اساسی آن این موارد هستند: [7] شخص در محیط به‌عنوان واحد تحلیل به شمار می‌رود؛ هم محیط و هم انسان به‌طور پویایی یکدیگر را تعریف کرده و تغییر می‌دهند؛ ثبات و تغییر هم‌زاد یکدیگر بوده و به‌طور مداوم روی می‌دهند؛ جهت تغییرات به‌طور غیرپیش‌بینی‌شده است؛ تغییر در یک سطح روی سطوح دیگر تاثیرگذار است. از رویکردهایی که بیش از بقیه به شرایط محیطی توجه نموده است دیدگاه گشتالت است. صاحب‌نظران این دیدگاه علاوه بر محیط جغرافیایی (محیط عینی) مفهوم محیط رفتاری (محیط تجربه‌شده توسط فرد) را مطرح کرده‌اند [5]. در این مقاله به بیان نظریه‌های مطرح در رویکرد دوم خواهیم پرداخت. در جدول ۱ به اختصار به نظرات برخی از اندیشمندان این رویکرد پرداخته شده است.

لوین در سال ۱۹۵۰ و بونز، بیکر در سال ۱۹۶۸، کانتر پروشنسکای، استوکس، اتلسون و ریولین در سال ۱۹۷۰ و سومر آلتمن در سال ۱۹۸۷، جرن و فیشبین در سال ۲۰۰۰ در زمینه ارتباط میان محیط و انسان نظر داده‌اند. به‌طور کلی می‌توان گفت در زمینه تبیین تاثیر محیط مصنوع بر تجارب و رفتار انسان به لحاظ روان‌شناسی دو رویه وجود داشته است. رویه اول پایه اکولوژیکی داشته و به دنبال بررسی تاثیر عوامل اکولوژیکی بر ادراک و شناخت انسان است. این رویکرد جزئی‌نگر بوده و بر ویژگی‌های احساسی- ادراکی محیط توجه ویژه‌ای دارد. رویه دوم کل‌نگر بوده و به زمینه محیطی که رفتار فرد در آن رخ می‌دهد توجه می‌کند. این رویکرد اساساً در قالب روان‌شناسی اجتماعی و پرداختن به جنبه‌های اجتماعی در روان‌شناسی مطرح می‌شود. این رویکرد هنوز به‌عنوان دستاورد مهم

جدول ۱) نظریات تبیین‌کننده نقش و تاثیر محیط بر الگوها و ویژگی‌های رفتاری افراد

لوین (۱۹۶۳) لوین از پژوهشگران مکتب گشتالت است [5]. وی میدان شناختی عوامل محیطی را به فاکتورهای موجود در روان‌شناسی اضافه می‌کند. همچنین مفهوم فضای زیستی یا همان، عوامل غیرروانی را بر فضای زندگی موثر می‌داند. عوامل غیرروانی شامل عناصر مادی و اجتماعی، روابط نمادین و کارکردی در زمان حال و آینده، پیش‌بینی‌ها، آرزوها، خاطره‌ها، زبان، هنر و دین را شامل می‌شود. از نظر لوین رفتار هر فرد تحت تاثیر میدان روانی وی است. لوین محیط را بخشی از فضای زیستی فردی می‌داند. وی از محیطی سخن می‌گوید که توسط فرد تجربه شده است، بنابراین تحت تاثیر ارزش‌ها انگیزه‌ها و غیره قرار می‌گیرد.	بارکر (۲۰۰۲) بارکر به بررسی الگوهای رفتار فوق‌فردی (جمعی) در قرارگاه‌های فیزیکی و تبیین ارتباط محیط و رفتار می‌پردازد. از نظر او میان ابعاد فیزیکی و رفتاری در یک قرارگاه تناسب و رابطه خاصی وجود دارد. با تغییر محیط یا قرارگاه، رفتار نیز تغییر می‌کند. همچنین میان رفتار افراد مختلف در یک قرارگاه شباهت وجود دارد و با بررسی شرایط محیطی می‌توان به پیش‌بینی و پیش‌گویی در مورد رفتارهای جمعی و فردی افراد پرداخت [8]. منظور بارکر از محیط، محیطی است که به‌طور عینی وجود دارد.
راپاپورت (۱۹۷۷) راپاپورت محیط و معانی نهفته در آن را بر رفتار افراد تاثیرگذار می‌داند از نظر او افراد در محیط‌های مختلف به‌طور متفاوتی رفتار می‌کنند. محیط وسیله‌ای آموزشی است که وقتی فرا گرفته شود به شیوه‌ای ذهنی و به شکل ابزاری برای رفتار صحیح تبدیل می‌شود به این ترتیب می‌توان گفت محیط در فرهنگ‌سازی نقش دارد. بین محیط و فرهنگ ارتباط وجود دارد. رفتار بشر متأثر از قوانین، زمینه و موقعیت‌هایی است که به‌طور مستمر در ارتباط با عناصر سازنده محیط هستند. همه رفتارهای بشر در یک زمینه اتفاق می‌افتد و هر زمینه‌ای بر پایه معانی ساخته شده است. هنگام ساخت و طراحی محیط چهار عنصر مورد سازماندهی قرار می‌گیرند. فضا (بسط سه‌بعدی از جهان اطراف)، زمان (متعکس‌کننده رفتار در زمان، ارتباطات (کلامی و غیرکلامی) و نهایتاً معنی (ارتباط غیرکلامی از محیط به مردم). یکی از مهم‌ترین نقش‌های محیط تعیین رفتار مناسب برای هر فرهنگ در فضا است. عادی‌سازی و یکسان‌سازی رفتار در هر فضا نیز از نقش‌های محیط به شمار می‌رود [9].	آلتمن (۱۹۸۷) آلتمن با ارایه نظریه فعل و انفعال در پی تشریح ارتباط متقابل انسان و محیط و ارتباط دوسویه این دو با یکدیگر بود. او معتقد است در این زمینه باید به چهار جنبه شامل مردم، فرآیندهای روان‌شناسانه، محیط فیزیکی و زمان توجه نمود. مفاهیمی مانند حریمیت و فضای شخصی و تمایزات رفتاری افراد در محیط‌های خصوصی و عمومی از جمله مفاهیم مورد توجه وی بودند [10].

فضاهای شهری می‌توانند به‌عنوان اصلی‌ترین خاستگاه بروز ایده توجه به کالبد در کنار توجه به روابط و کنش‌های اجتماعی مطرح شوند. در فضاهای شهری است که زندگی اجتماعی جوامع در درون آن و درچارچوب کالبدی خاص شکل می‌گیرد، بنابراین توجه و تاکید بر فضاهای شهری در برنامه‌ریزی و طراحی شهری برای ارتقای کیفیت محیط از اهمیت خاصی برخوردار است. در این میان مساجد به‌عنوان یکی از عناصر مهم فضاهای شهری در شهرهای اسلامی می‌توانند نقش بسزایی در رسیدن به این هدف ایفا نمایند [13]. در شهرهای اسلامی مسجد به‌دلیل پیشینه قوی در زمینه عملکردهای اجتماعی و اهمیت کالبدی، همواره به‌عنوان فضای شهری تاثیرگذار در میان سایر فضاهای شهری مطرح بوده است. در تاریخ ایران نیز به‌وفور نمونه‌هایی از این نوع عملکرد دوگانه مسجد یافت می‌شود به‌گونه‌ای که برخی مورخان غیررومی نیز به آن اشاره نموده‌اند. دروازه مسجد در ایران با دو مناره در طرفین آن یادآور خاطره بهشت بوده که در میان دو مظهر متضاد تنها محور جهان است [2]. مسجد جلوه‌ای از زندگی اجتماعی، فردی، مادی و معنوی مسلمانان را به نمایش می‌گذارد. مسجد محل برگزاری نماز؛ یکی از پنج رکن دین اسلام و والاترین نوع بندگی خداوند؛ است. واژه مسجد در قرآن بیست‌وهشت بار آمده است و صریحاً از مسجد به‌عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و به‌وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد نام

از نظر کرمونا، هیس و تیزدل (به کتاب مکان‌های عمومی- فضاهای شهری رجوع کنید، نویسندگان در بخش دوم کتاب به تشریح ابعاد طراحی محیط پرداخته‌اند از جمله این ابعاد اجتماعی، ادراکی و عملکردی است در این بخش به تفصیل در خصوص ارتباط محیط با انسان و تعاملات انسانی بحث می‌شود) موضوع ارتباط انسان و محیط در ابعاد فردی (روانی و ادراکی) و اجتماعی (رفتارها و تعاملات اجتماعی) دارای اهمیت خاصی است. از نظر آنها محیط روی رفتار افراد تاثیرگذار است. رفتار افراد در محیط‌های مختلف متفاوت است. به نظر اینان اگرچه محیط بر انسان تسلط مطلق ندارد، لیکن می‌تواند آنچه که انسان انجام می‌دهد یا انجام نمی‌دهد را تعریف کند. به عبارت دیگر باعث بروز برخی از رفتارها شده و از بروز برخی دیگر جلوگیری می‌کند (وجود یک پنجره روی دیوار امکان نگاه‌کردن به بیرون را فراهم می‌کند) این افراد در تبیین ارتباط رفتار و محیط از مفاهیم امکان‌پذیری محیطی و احتمال‌پذیری محیطی استفاده می‌کنند. این افراد معتقد هستند طراحان باید محیط‌هایی را طراحی کنند که به‌طور بالقوه توان برآورده‌کردن نیازهای مردم را در خود داشته باشند تا مردم این محیط بالقوه را به محیط موثر بالفعل تبدیل نمایند [11]. مردم در مکان‌های خاص فعالیت‌های به‌خصوصی انجام می‌دهند بنابراین ویژگی‌ها و ماهیت محیط می‌تواند روی عمل و تجارب انسان تاثیرگذار باشد [12].

برده شده است^[14]. تکرار این واژه در قرآن و تاکید بر اهمیت آن نشان از جایگاه ویژه‌ای دارد که مسجد در دین اسلام و میان مسلمانان دارد. مساجد در ایران از دیرباز نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفا نموده‌اند. آنها از یک سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی بودند زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی کرده و به رتق و فتق امور مردم می پرداختند. در توضیح این مطلب می‌توان با مراجعه به تاریخ معاصر ایران به نقش مساجد در جریان وقوع انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی اشاره کرد. در این زمان مساجد به‌عنوان پایگاه‌های هدایت و پشتیبانی فعالیت‌های مردمی عمل می‌کردند. همچنین در بسیاری از کشورهای اسلامی به‌ویژه در پاکستان، مساجد در طول روز فعال هستند و به ارایه برنامه‌های آموزش قرآن

برای سنین مختلف می‌پردازند.

برای تعیین ویژگی‌های رفتاری به‌هنگار و مطلوب در نظر گرفتن الگوی انسان کامل و متعالی به شکل واقع‌نگرانه می‌تواند راهگشای انجام این تحقیق شود. بنابراین برای تعیین ویژگی‌های رفتاری مدنظر خود با بهره‌گیری از نظریه سلامت روان به بیان نظرات برخی از افراد صاحب‌نظر در این حوزه پرداخته شد، به نظر می‌رسد با طرح ویژگی‌های رفتاری مبتنی سلامت روان و شخصیت بتوان به ارزیابی ویژگی‌های رفتاری افراد جامعه پرداخت. بنابراین در ادامه به بیان اندیشه‌های مربوط به نظریه سلامت روان و شخصیت از دیدگاه‌های مختلف می‌پردازیم. جدول ۲ به تبیین نظرات اندیشمندان در زمینه سلامت روان و ویژگی‌های انسان کامل می‌پردازد.

جدول ۲) نظریه‌های تبیین‌کننده الگوها و ویژگی‌های رفتاری انسان کامل

نظریه‌پرداز/ نظریات
فروید   از نظر فروید افرادی که دارای سلامت روان هستند ساختارهای ذهنی متعادلی دارند که در آن من‌فرد، من و فرامن را تحت کنترل دارد. من آرمانی، واقع‌بین است و با من واقعی و موجود تطبیق دارد. در واقع در این افراد مرز بین من و فرامن نامحسوس شده است. هشیاری در این افراد نقش مهم‌تری را ایفا می‌کند. اغلب سرکوبی‌های افراد پخته به‌جای نشانه‌های روان‌رنجوری در شکل تصعید یا ولایش ظاهر می‌شوند. فرد پخته از نظر فروید فردی به‌هنگار یا از نظر روانی سالم به حساب می‌آید^[15].   آدلر   آدلر علاقه اجتماعی را معیاری برای بهنجاری و ارزیابی سلامت روانی می‌دانست. افراد سالم به دیگران علاقه دارند و هدفی را دنبال می‌کنند که رفاه همه انسان‌ها را در بر دارد. اما افراد ناپخته از این احساس بی‌بهره و خودمحور هستند. افرادی که سبک زندگی سالم دارند از لحاظ اجتماعی مفیدترند و علاقه اجتماعی خود را در عمل نشان می‌دهند. آدلر می‌گوید انسان‌ها خودمختار و آزاد هستند و وراثت و محیط مواد سازنده شخصیت را تامین و نیروهای خلاق این مواد را شکل می‌دهند^[16].   کارل گوستاو یونگ   گوستاو یونگ مفهوم انسان خودپرورده را مطرح می‌کند. از نظر او انسان خودپرورده باید علاوه بر سازگارش با محیط پیرامونی، با دنیای درون خود نیز سازگار شود. در سازگاری با محیط بیرونی انرژی روانی پیشروی می‌کند در حالی که در سازگاری با محیط درونی انرژی روانی پس‌روی می‌کند. پیش‌روی فرد را ترغیب می‌کند تا به شرایط محیطی به‌صورت با ثباتی واکنش نشان دهد. در حالی که پس‌روی، دورشدن از دستیابی به هدف است. وی پیش‌روی و پس‌روی را در کنار هم برای فرآیند رشد شخصیت سالم لازم می‌داند. فرد خودپرورده نه تحت سلطه ناهشیار و نه خودهشیار است، بلکه میان تمامی جنبه‌های شخصیت تعادل برقرار کرده است^[15].   اریک فروم   اریک فروم شخصیت را محصول فرهنگ می‌داند. در نتیجه سلامت روان وابسته به این است که جامعه تا چه اندازه نیازهای اساسی فرد را برآورده می‌سازد. سلامت روان را امری اجتماعی می‌داند. وی پنج نیاز ناشی از دوگانگی میان آزادی و ایمنی را مطرح می‌کند که برطرف‌نمودن آنها را موجب سلامت روان می‌داند. این نیازها شامل ارتباط‌داشتن و وابستگی، تعالی، ریشه‌داشتن، حس هویت و چارچوب جهت‌گیری هستند^[15].   آلبورت   آلبورت در مورد انسان بالغ به هفت معیار اشاره می‌کند: گسترش مفهوم خود، ارتباط صمیمانه خود با دیگران، امنیت عاطفی، فلسفه زندگی واحد (شخصیت‌های سالم دارای هدف هستند، خودشناسی، مهارت در انجام کارهای مهم از دیگر ویژگی‌های شخصیت سالم است^[17]).   آبراهام هارولد مزلو   مازلو مفهوم انسان خودشکوف را مطرح می‌کند. به اعتقاد او برای بررسی سلامت روان فقط باید سالم‌ترین و بالغ‌ترین نوع بشر مورد مطالعه قرار گیرند. به نظر او همه انسان‌ها با نیازهای شبه‌غریزی به دنیا می‌آیند. این نیازهای مشترک انگیزه رشد کامل انسان به شمار می‌روند. هر کسی با میل به سلامتی و گرایش به سمت خود شکوفایی متولد می‌شود اما افراد کمی به آن می‌رسند. مازلو نیازهای انسانی را به شکل سلسله‌مراتبی بیان می‌کند و برآورده‌شدن نیازهای هر سطحی را منوط به برآورده‌شدن نیازهای سطوح پایین‌تر می‌داند^[15].

ابزار و روش‌ها

در پژوهش توصیفی حاضر رویکرد اصلی بر پایه پارادایم تاثیر و تاثر متقابل محیط و رفتارهای انسانی بود، روش‌شناسی مورد استفاده در زمینه ارزیابی از روش‌های توصیفی و تحلیلی و شیوه‌های ترکیبی شامل پیمایش کیفی و کمی بوده است. لازم به ذکر است در این مقاله به‌منظور گردآوری اطلاعات از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی (پرسش‌نامه و مصاحبه با مردم) استفاده شد. جامعه آماری مورد مطالعه شامل نمازگزاران دو مسجد از دو منطقه از تهران (مناطق ۲ و ۱۸) بوده اند (به‌دلیل افزایش امکان تعمیم‌پذیری نتایج دو مسجد از دو منطقه در دو بخش شمالی و جنوبی تهران انتخاب شد، "مسجد حضرت ابوالفضل در محله شهرک آزمایش و مسجد حضرت امیرالمومنین در محله شهرک ولیعصر"). برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد و ۹۰ نفر از نمازگزاران دو مسجد انتخاب شده و مورد پرسش قرار گرفتند. در این تحقیق دو متغیر "فضاهای مذهبی (مسجد)، ویژگی‌های رفتاری" مطالعه شدند. پس از مشخص‌شدن متغیرهای تحقیق به

تعیین شاخص‌ها و گویه‌های مورد نظر پرداخته شد. ارزیابی نظرات از طریق مقیاس پنج‌سطحی لیکرت، صورت گرفت. پرسش‌نامه تنظیم‌شده از نظر پایایی و روایی با روش آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت. در این تحقیق مسجد و میزان استفاده از آن به‌عنوان متغیر مستقل بود که از طریق شاخص‌هایی مانند تعداد دفعات و نوع استفاده از آن مورد ارزیابی قرار گرفت. ویژگی‌های رفتاری نیز متغیر وابسته در این تحقیق بود که برای سنجش آن با توجه به نظریه‌های مرتبط با مفهوم سلامت روان به ویژگی‌های رفتاری انسان سالم شاخص‌ها تعیین شد. برای این منظور ویژگی‌های رفتاری به دو دسته فردی و اجتماعی تقسیم شدند. به‌منظور ارزیابی برای هر دسته شاخص‌هایی تعیین شد. این شاخص‌ها با توجه به مطالعات انجام‌شده، فرهنگ، شیوه زندگی و سایر عوامل انتخاب شدند. در جدول ۳ به شاخص‌ها و گویه‌های دو متغیر مورد نظر اشاره شده است. با استفاده از نرم‌افزار SPSS 17 و رگرسیون خطی به بررسی رابطه میان دو متغیر پرداخته شد.

متغیرها/ شاخص	گویه‌ها
مسجد و فضای مذهبی	تعداد دفعات استفاده از مسجد
میزان و تعداد دفعات مراجعه به مسجد	نوع استفاده به مسجد: برای اقامه نماز و انجام اعمال مذهبی؛ برای انجام امور مذهبی و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی
تنوع استفاده از کارکردهای مسجد	تا چه میزان از این مسجد برای دادن آدرس به افراد ناآشنا به محله استفاده می‌کنید؟ تا چه حد معتقدید مسجد محله به‌عنوان یک نماد مذهبی به آن هویت داده است؟ با حضور در مسجد از احوال دوستان و همسایگان خود با خبر می‌شوید.
نوع نگرش به مسجد	تا چه حد معتقدید که مراکز دینی مثل مساجد جایگاه مناسبی برای پرورش روحیات و معنویات در انسان هستند؟ به نظر شما حضور در فضاهای مذهبی مثل مسجد چقدر باعث می‌شود تا آدم احساس کند که به خدا نزدیک‌تر می‌شود؟ تا چه حد از این که این مسجد در محله شما قرار گرفته احساس خوبی دارید و به وجود آن در این محل افتخار می‌کنید؟
ویژگی‌های رفتاری (فردی - اجتماعی)	
حضور معنویت در زندگی روزمره	آیا شما هم با این نظر موافقت می‌کنید که صدقه‌دادن در راه خدا برای رفع گرفتاری‌های انسان موثر است؟ به نظر شما تا چه حد مهم است که افراد نمازهای خود را اول وقت بخوانند؟ با این عقیده موافقت می‌کنید که دین موجب عزت و سربلندی همه انسان‌ها می‌شود؟ تا چه حد سعی می‌کنید اگر با کسی قرار ملاقاتی گذاشته‌اید حتماً به موقع آنجا باشید؟ تا چه حد برای انجام کارهای روزمره خود برنامه دارید؟
نظم	تا چه میزان سعی می‌کنید کارهای هر روز خود را در همان روز انجام دهید؟ به نظرم انسان مفیدی هستم و می‌توانم روی اطرافیانم تاثیر مثبتی داشته باشم.
اعتماد به نفس	تصور کنید در یک گفتگوی جدی در یک جمع هستید تا چه میزان قادر به بیان نظر خود هستید؟ تا چه حد با این نظر موافقت می‌کنید که برای برقراری ارتباط با دیگران بهتر است که نظر آنها را بدانید؟ به نظرم مردم جامعه ما با هم رابطه خوب و عاطفی دارند.
خوش‌بینی و مثبت‌اندیشی	به نظر شما مردم تا چه میزان در قید قول و قرارهای خودشان هستند؟ کلاً چقدر احساس خوشبختی می‌کنید؟ به نظرم انسان‌ها با تلاش و توکل به خدا می‌توانند زندگی و سرنوشت خودشان را تغییر بدهند.
مشارکت‌جویی	تا چه حد حاضرید به‌صورت داوطلبانه در حل و فصل مشکلات محله خود مشارکت کنید؟ تا چه حد در جشن‌ها و عزاداری‌هایی که در محل بر پا می‌شود شرکت می‌کنید؟ آیا با این نظر موافقت می‌کنید که با حضور در مسجد از احوال دوستان و همسایگان خود باخبر می‌شوید؟ تا چه میزان برای رفع مشکل دیگران (دوستان و آشنایان خود) کمک می‌کنید؟ تا چه میزان زمان وقوع حوادثی مثل زلزله به افراد حادثه‌دیده کمک می‌کنید؟
نوع دوستی	به نظر تان شما کسی هستید که معمولاً در تصمیم‌گیری‌های خود، علایق و منافع جمع را بر منافع و علایق خود ترجیح می‌دهید؟ چقدر با این نظر موافقت می‌کنید که آدم تا از کسی بدی ندیده باشد باید به او اعتماد کند؟ بعضی‌ها معتقدند این روزها خیلی نمی‌توان به کسی اعتماد کرد شما چقدر این نظر را قبول دارید؟ هر انسانی تا دیگران را نشناسد نباید به آنها اعتماد کند.
اعتماد اجتماعی	در این دوره و زمانه بهتر است انسان‌ها خیلی هشیار باشند تا مورد سوء استفاده قرار نگیرند.

(منبع: نگارندگان)

یافته‌ها

تحقیق حاضر با هدف بیان ارتباط میان فضاهای مذهبی و تاثیر آن بر ویژگی‌های رفتاری (فردی و اجتماعی) افراد جامعه به انجام رسیده است. سؤال اصلی این تحقیق این بود که آیا میزان مراجعه و نوع نگرش به فضاهای مذهبی بر ویژگی‌های رفتاری افراد جامعه شهری تاثیرگذار است؟ تحقیق برای آزمون صحت و سقم این فرضیه که "به نظر می‌رسد بین میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری (اجتماعی- فردی) رابطه معنی‌داری وجود دارد" انجام شد (جدول ۴).

جدول فوق نشان می‌دهد که ۲۷/۸٪ پرسش‌شوندگان به میزان کم به مسجد مراجعه می‌کنند. ۲۵/۶٪ آنها به میزان متوسط و ۴۶/۷٪ افراد به میزان زیاد به مسجد مراجعه می‌کنند. بیشترین درصد فراوانی متعلق به گروهی است که به‌طور متناوب و مستمر به مسجد می‌روند (جدول ۵).

جدول فوق نشان می‌دهد که از مجموع ۵۰ نفری که دارای نمره بالای ویژگی‌های رفتاری هستند ۳۰ نفر به‌طور مستمر و متناوب به مسجد مراجعه رفته و ۱۵ نفر به‌طور متوسط و ۵ نفر کم به مسجد مراجعه دارند. از طرف دیگر از مجموع ۱۱ نفری که از نمره ویژگی‌های رفتاری پایین برخوردارند، ۸ نفر مراجعه کمی به مسجد دارند و ۲ نفر به‌طور متوسط و تنها یک نفر به‌طور مستمر و متناوب به مسجد مراجعه داشته است (جدول ۶).

با توجه به نتایج آزمون خی‌دو و آزمون کندال با درجه آزادی ۴ و

در فاصله اطمینان ۹۵٪ سطح معنی‌داری برابر است با صفر که این مقدار از ۰/۰۵ کوچک‌تر است. به عبارت دیگر با اطلاعات موجود فرضیه صفر "بین متغیر میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری افراد رابطه معنی‌داری وجود ندارد" رد و در مقابل فرضیه یک تایید شد. بر این اساس می‌توان گفت که با توجه به داده‌های جامعه آماری مورد مطالعه، میان میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری در جامعه آماری رابطه معنی‌داری وجود دارد (جدول ۷).

جدول ۴) فراوانی آماری میزان مراجعه به مسجد در جامعه تحت مطالعه (۹۰ نفر)

شرح	فراوانی آماری	فراوانی مطلق
میزان مراجعه به مسجد		
کم	۲۵ (۲۷/۸)	۲۷.۸
متوسط	۲۳ (۲۵/۶)	۵۳.۳
زیاد	۴۲ (۴۶/۷)	۱۰۰

جدول ۵) میزان مراجعه به مسجد در جامعه آماری مورد مطالعه (۹۰ نفر)

شرح	فراوانی آماری	فراوانی مطلق
نمره ویژگی‌های رفتاری		
کم	۱۱ (۱۲/۲)	۱۲/۲
متوسط	۲۹ (۳۲/۲)	۴۴/۴
زیاد	۵۰ (۵۵/۶)	۱۰۰

جدول ۶) بررسی همبستگی میان متغیرهای میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری با استفاده از آزمون خیدو (۹۰ نفر)

ارزش	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
۲۲/۲۸۱	۴	..
۲۲/۹۱	۴	..
۱۹/۱۹۸	۱	..

جدول ۷) بررسی ارتباط میان متغیرهای میزان مراجعه به مسجد و ویژگی‌های رفتاری با استفاده از آزمون کندال (۹۰ نفر)

ارزش	آزمون کندال
۰/۳۹۸	خطای استاندارد تقریبی (a)
۰/۰۸۴	وزیع تی مجانبی (b)
۴/۵۵۵	سطح معنی‌داری
۰/۰۰	

مساجد مشارکت نمایند. همفکری و مشارکت این افراد می‌تواند زمینه‌های گسترش فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و مذهبی مساجد را فراهم نماید. به‌طور کلی می‌توان گفت برای رسیدن به هدف استفاده بهینه از مساجد اصلاح سیستم مدیریتی مساجد و استفاده از تیم کارشناسی در اداره آن لازم و ضروری است. با انجام این امر می‌توان در زمینه‌های ارتقای و افزایش اثرگذاری مساجد در زمینه‌های کالبدی و عملکردی نیز اقدام نمود.

تحقیق حاضر به‌دلیل ماهیت کیفی بودن و لزوم دستیابی به داده‌های کیفی در زمینه رفتارشناسی و تبیین الگوهای رفتاری و همچنین دستیابی به داده‌های مساجد به‌دلیل فقدان بانک جامع اطلاعاتی از مدیریت مساجد با مشکل و محدودیت روبه‌رو بود.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های تحقیق در می‌یابیم که اگرچه فضاهای مذهبی به‌ویژه مساجد می‌توانند به‌واسطه پیشینه تاریخی و ماهیت معنوی به‌عنوان عوامل تاثیرگذار در ایجاد بنیان و زیرساخت‌های فرهنگی و شکل‌گیری رفتارهای مثبت اجتماعی و فردی تاثیرگذار باشند، اما به‌دلیل برخی مشکلات مدیریتی و بی‌توجهی به این سرمایه‌های عظیم کالبدی و معنوی نه‌تنها با ظرفیت کامل استفاده نمی‌شوند گاه به‌دلیل استفاده نادرست مورد بی‌مهری اقشار جامعه نیز واقع شده‌اند. مهم‌ترین عامل در توانمندسازی مساجد احیای شرایط دیرینه مساجد در زمینه ایفای نقش به‌عنوان سازمان‌های مردم‌نهاد و دوری از افزودن تشکیلات رسمی در آن است مساجد خانه خدا هستند و به هیچ گروه و طبقه خاصی تعلق ندارند.

تشکر و قدردانی: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

تاییدیه اخلاقی: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

تعارض منافع: موردی از سوی نویسندگان گزارش نشده است.

سهم نویسندگان: سکینه معروفی (نویسنده اول)، روش‌شناس/پژوهشگر اصلی/تحلیلگر آماری/نگارنده بحث (۶۰٪)؛ علی‌اکبر تقوایی (نویسنده دوم)، نگارنده مقدمه/پژوهشگر کمکی (۲۵٪)؛ محمدرضا پورجعفر (نویسنده سوم)، پژوهشگر کمکی (۱۵٪)

منابع مالی: پژوهش حاضر برگرفته از طرح تحقیقاتی شماره ۶۱۰۱۱ تحت عنوان بررسی نقش مساجد محلی در ایجاد همبستگی اجتماعی در شهرهای ایرانی- اسلامی در یک مطالعه موردی مساجد محلی تهران بود که با نظارت صندوق حمایت از پژوهشگران انجام شده است.

منابع

- 1- Coser L. Life and thought of masters of sociological. Salasi M, translator. Tehran: Elmi; 2008. p. 188. [Persian]
- 2- Amin Zadah. Mosque courtyard, historical study and its evolution. In: Secretariat of the Conference. Proceedings of conference on architecture of mosque: Past, present, future. Tehran: University of Art; 1999. p. 28. [Persian]
- 3- Haj Seyed Javadi F. Mosque, schools. In: Secretariat of the Conference. Proceedings of conference on architecture of mosque: Past, present, future. Tehran: University of Art; 1999. p. 83. [Persian]
- 4- Gifford R. Environmental phycology and sustainable development: Expansion, maturation, and challenges. J

بحث

این تحقیق با بهره‌گیری از نظریات اندیشمندان گوناگون در پی تبیین نقش محیط بر رفتار انسانی بود. مطالعات انجام‌شده موید این امر بود که از دیرباز ارتباط دوسویه محیط و انسان مورد توجه دانشمندان و نظریه‌پردازان در زمینه‌های مختلف علوم محیطی و روان‌شناسی بوده است. در دهه‌های اخیر این توجه و تدقیق به شکل گسترده‌تری در قالب نظریه‌های روان‌شناسی محیط مطرح شده است. بررسی ارتباط میان محیط و انسان و بیان تاثیر فضاهای گوناگون نظیر فضاهای سکونت، آموزش و تفریح روی ادراکات، شخصیت، رفتار و فعالیت‌های انسان از موضوعات مورد علاقه علم روان‌شناسی محیط، شهرسازی و روان‌شناسی اجتماعی بوده است.

با توجه به یافته‌های این تحقیق در می‌یابیم که بین فضاهای مذهبی و ویژگی‌های رفتاری افراد رابطه معنی‌داری وجود دارد. به عبارت دیگر قرارگرفتن در فضای مذهبی (مسجد) صرف نظر از میزان گرایشات دینی افراد می‌تواند بر ویژگی‌های رفتاری تاثیرگذار باشد. به این صورت که قرارگرفتن مستمر در این فضاها سبب تقویت ویژگی‌های رفتاری مانند نظم، نوع‌دوستی، عزت نفس، مشارکت‌جویی، خوش‌بینی به زندگی و اعتماد اجتماعی می‌شود. انجام این تحقیق بیانگر این مساله بود که پرداختن به فضاهای مذهبی (به‌ویژه مساجد) به لحاظ روانی و رفتاری اهمیت دارد. به این ترتیب علاوه بر الزامات اقتصادی، اجتماعی و کالبدی برای احیای این فضاها الزام رفتاری و روانی نیز اهمیت دارد.

بدین‌ترتیب می‌توان گفت مسجد به‌عنوان خانه خدا فضای مناسبی برای تجمع کلیه افراد یک محله است. با رواج و گسترش فعالیت‌های مساجد و رونق‌بخشی به عملکردهای آن و همچنین با ایجاد شرایطی که موجب حضور افراد بیشتر و احاد گسترده‌تری از مردم در مساجد می‌شود، می‌توان به‌عنوان یک ابزار تاثیرگذار در زمینه نهادینه‌ساختن اخلاق و رفتار متعالی انسانی گام برداشت. از سوی دیگر مساجد سرمایه‌های عظیم کالبدی، اجتماعی و فرهنگی در سطح شهرها و سکونت‌گاه‌های اسلامی هستند. عدم استفاده بهینه از این سرمایه‌های گرانقدر مصداق عینی اسراف و تبذیر در اموال مسلمین به شمار می‌رود. بنابراین تلاش در جهت استفاده هر چه بهتر و بیشتر از این سرمایه‌های ملی و مذهبی وظیفه‌ای بر دوش دست‌اندرکاران امور مربوطه است. برای رسیدن به این هدف لازم است عده‌ای از متخصصان امور مختلف اجتماعی، نظیر کارشناسان آموزشی، شهرسازی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی در شکل‌های مردمی داوطلبانه برای کمک و همفکری در اداره امور

Namaziyan A, translator. Unknown city: Unknown publisher; 2017.

11- Carmona M, Heath T, Oc T, Tiesdell S. Public places, urban spaces: The dimensions of urban design. Carmona M, editor. Oxford: Architectural Press; 2003. pp. 87-130.

12- Canter DV. Psychology of place. New York: Architectural Press; 1977.

13- Tagvaei AA, Maroofi S. Evaluation of mosques roles in environmental quality (Case study Amir Mosque). Int J Urban Rural Manag. 2010;25(16);219-34.

14- Mortada H. Traditional Islamic principles of built environment. Meshkini A, Habibi K, translators. Tehran: Center for Study and Research on Urbanism and Architecture; 2008. p. 123. [Persian]

15- Mahmoodi MS. Study of effect of physical properties of habitation (apartment) on mental health and marital satisfaction of couples [Dissertation]. Tehran: Tarbiat Modares University; 2008. [Persian]

16- Adler A. The pattern of life. California: CreateSpace Independent Publishing Platform; 2016.

17- Schulz N. The Phenomenon of place. Designing cities: Critical readings in urban design; 2003.

Soc Issues. 2007;63(1):199-212.

5- Mortazavi Sh. Environmental psychology and its applications. Tehran: Shahid Beheshti University; 2001. p. 23. [Persian]

6- Bonnes M, Bonaiuto M. Environmental psychology: From spatial - physical environment to sustainable development. In: Bechtel RB, Churchman A, editors. Handbook of environmental psychology. Hoboken: John Wiley & Sons; 2003. pp. 28-54.

7- Saegert S, Winkel GH. Environmental psychology. In: Rosenzweig MR, Porter LW, editors. Annual review of psychology. 41st Volume. Palo Alto: Annual Reviews Incorporated; 1990. pp. 441-77.

8- Wicker AW. Ecological psychology: Historical contexts, current conception, prospective directions. Oxford: Oxford University Press; 2002. p. 117.

9- Rapoport A. The meaning of the built environment: A nonverbal communication approach. Habib F, translator. Tehran: Urban Processing and Planning Company; 2006. [Persian]

10- Altman R. The Environment and Social behavior: Privacy. Personalspace.Territory.Crowding. 3rd Edition.